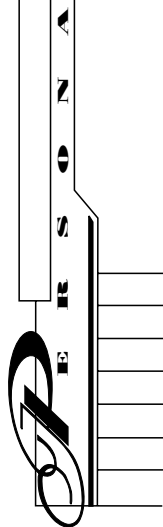

Rudolf Kenkmaa – eestlane Tallinna Linnaarhiivis

LEA KÕIV

Rudolf Kenkmaa 1930. aastail. Foto Tallinna Linnaarhiivi fotokogust

1998. aasta veebruaris täitis sada aastat ajaloolase ja arhivaari Rudolf Kenkmaa sünnist.¹ Mistahes ümmargune tähtpäev kutsub vaatama ajas tagasi ja koos sellega korrastama ning täiendama oma teadmisi möödunust. R. Kenkmaa kuulub sellesse põlvkonda, kes Eesti Vabariigi aegses Tartu ülikoolis omandatuga pani aluse eesti ajalooteadusele ja arhiivindusele. Erinevalt teistest oma kaasaegsetest arhivaaridest-ajaloolastest (Arnold Soom, Otu Liiv)² ei ole Rudolf Kenkmaa kirjutanud mahukaid monograafiaid ega ka arvukamalt teaduslikke lühiaurimusi. Tõenäoliselt teatakse teda mitme ajaloo-alase üldkäsitluse, leksikoni ja käsiraamatu kaasautorina ning kitsamais ringkonnas ka omaaegse arhiivinduse spetsialistina. 1950. aastate Tartu Riikliku Ülikooli tudengid mäletavad ajaloo õppejõudu R. Kenkmaad; põlised tallinlased aga teavad teda kui linna ajaloo head tundjat ja väsimatut kodu-uurijat.

Rudolf Kenkmaa (1935. aastani Kenkmann) sündis 5. veebruaril 1898 Helme kihelkonnas Hummuli vallas Alamõisas möldri pojana.³ Õppinud kohalikus algkoolis, Valgas ning Tartu reaalkoolis, astus ta 1918. aastal Tartu ülikooli füüsika-matemaatikateaduskonna agronoomia osakonda, kuid siirdus õige pea vabatahtlikuna Vabadussõtta. 1920. aastal alustas R. Kenkmaa õpinguid Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnas, valides peaaineteks Eesti ja Põhjamaade ning üldise ajaloo, kõrvalaineteks arheoloogia ja filosoofia. 1926–28 töötas Kenkmaa Tartu Linna Tütarlastegümnaasiumis ajalooõpetajana. 1928 asus ta Tallinna Linnaarhiivi uuema osakonna korraldajaks⁴. Arhiivitöö kõrvalt lõpetas Rudolf Kenkmaa 1929. aastal ülikoolikursuse ja kaitses 1933. aastal magistritöö.

1934. aastal, kui Otto Greiffenhageni⁵ asemel asus Tallinna Linnaarhiivi juhataja (linnaarhivaari) kohale Paul Johansen⁶, sai Kenkmaast linnaarhivaari abi. Pärast P. Johanseni lahkumist Saksamaale 1939. aastal nimetati Rudolf Kenkmaa – esimese eestlasena Tallinna Linnaarhiivi ajaloo – linnaarhivaariks. Tema vastutuse all elas arhiiv läbi esimese Nõukogude aasta ning järgnenud sõja ja Saksa okupatsiooni aegsed dramaatilised sündmu-

sed 1944. aastal: arhiivihooone hävimise märt-sipommitamises ja osa Tallinna vana arhiivi viimise Saksamaale.⁷ 1944. aasta sügisel määrati Rudolf Kenkmaa Eesti NSV Riikliku Kesk-arhiivi ülema asetäitjaks ja 1945. aasta algul ülemaks. 1947–1957 õpetas ta Tartu ülikooli dotsendina ajalugu ja arhiivindust. 1957. aastast kuni pensionile minekuni 1963 töötas Kenkmaa Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis vanemteadurina. Rudolf Kenkmaa suri 26. aprillil 1975.

Ajaloolasena alustas Kenkmaa magistritööga Kesk-Eesti ajaloolisest topograafiast ning käsitlustega kodukandi maakondade Võrumaa ja Valgamaa kihelkondade ajaloo.⁸ 1928. aastast peale kaldus tema tegevusväli arusaadavalt peamiselt Tallinna ajaloo valda ja seoses sellega linnaajalukku laiemalt. Kenkmaa aastatepikkuse uurimistöö tulemusena Teise maailmasõja eelõhtuks valminud käsikiri Tallinna ajaloo hävis paraku 1944. aasta märtsipommitamise tulekahjus.⁹ Nagu teisedki sama põlvkonna ajaloolased, osales R. Kenkmaa pea kõigis tähtsamates rahvusliku ajalooteaduse ettevõtmistes, kuuludes näiteks Eesti Biograafilise Leksikoni, Eesti Entsüklopeedia, arhiivinduse käsiraamatu autorite hulka. Tähtis koht oli Kenkmaal Tallinna ajaloo populariseerimisel: ta pidas rahvaulikoolis ajaloo loenguid, korraldas aastaid linnaekskursioone ja juhendas giide. Rudolf Kenkmaa osavõtul ilmus esimene eestikeelne Tallinna turismi-brošüür.¹⁰ Juba üliõpilaspäevil kuulus Kenkmaa Akadeemilisse Ajaloo Seltsi, millega säilis side ka Tallinnas elades. Ta oli Tallinna Ajaloo Seltsi asutamise üks initsiaatoreid 1933. aastal ning abiesimees seltsi tegevusaja lõpuni. Kuni oma surmani lõi Rudolf Kenkmaa kaasa Tallinna Linnamuuseumi kodu-uurimise ringis.

Kenkmaa elu kuusteist aastat olid seotud Tallinna Linnaarhiiviga, mistõttu tema elutöö meenutamine tähendab ühtlasi süvenemist Tallinna Linnaarhiivi ajalukku. See periood (1928–1944) hõlmab nii R. Kenkmaa kui ka Linnaarhiivi jaoks õige erinevaid aegu ja sündmusi. Kahtlemata on üldiselt teada ja üksikasjalikumatki tähelepanu pälvinud Kenkmaa juhitud arhiivile osaks saanud saatuslikud

sündmused Teise maailmasõja aastail.¹¹ 1920.–1930. aastate Tallinna Linnaarhiiv on tuntud eeskätt Paul Johanseni allikapublikatsioonide ja uurimuste kaudu viljaka teaduskeskusena. Sellel kõrgajal töötas arhiivis ka Kenkmaa. Tema isik ajendab valgustama tollase Linnaarhiivi elu neid külgi, mis jäid soliidsete väljaannete varju. Lähemalt tuleksid allpool jutuks aastad 1928–1934, mis Kenkmaa jaoks tähendasid aega Linnaarhiivi tööle asumisest kuni linnaarhiivaari abiks saamiseni. Tallinna Linnaarhiivi jaoks tervikuna algas 1934. aastal samuti uus etapp: 1900. aastast ametis olnud Otto Greiffenhageni asemel sai linnaarhiivaariks Eesti prominentsemaid ajaloolasi Paul Johansen. Kuid nende iseenesest loomulike muutustega kaasnes nii mõndagi, mille üle nüüd, piisava ajalise distantsiga saab pisut mõtiskleda. R. Kenkmaaga seotud arhiivimaterjal pakub selleks teemasid, mis kaua aega on nõudnud ettevaatlikku lähenemist.

Rudolf Kenkmaa põlvkonna maailmavaateline kujunemine langes erakordsesse perioodi. Iseseisvate Balti riikide tekkimine Esimese maailmasõja käigus pööras pea peale nii siinse mitme sajandi vanuste traditsioonidega rahvussuhted kui ka ühiskonnakorralduse. Seisuslike organisatsioonide kaotamisega ja suurmaaomandi võõrandamisega degradeeriti Balti riikide sakslased senisest ühiskonna mõjukaimast kihist piiratud õigustega vähemusrahvuseks. Eestlased, olles saanud "ajaloota rahvast" ajaloo "aktiivseks subjektiks"¹², seisid omakorda silmitsi väljakutsega tõestada ootamatult kättevõidetud omariikluse elujõudu. Tähtis roll noore riigi ideoloogilise toetajana langes ajalooteadusele: iseseisvumisele püüti leida eeldusi baltisaksa-keskse ajaloo varjus kulgenud maa põlisrahva minevikust. Teaduslikul tasemel eesti rahvuslik ajalookirjutus aga esialgu puudus. Akadeemiline ajalooteadus oli baltisaksa ringkondade pärusmaa, mille pärand oli vaieldamatult kogukas, kuid – nagu hindasid 1930. aastal tollased eesti ajalooteaduse juhtfiguurid:

... võõrastesse rahvustesse kuulunud uurijate tööviljana oli ta kohandumatu eesti ühiskonna ja rahvuse huvisuundadele¹³ ning ei suutnud rahuldada rahvusliku iseteadvuseni

jõudnud eesti rahva tarbeid ja huve. Juhitud teatavaist kitsaist erihuvideist, ei pühendanud need uurijad küllalist tähelepanu eesti rahva ajaloolisele minevikule ja kaldusid üldse eestlaste (ja lätlaste) osa Baltimaade ajaloolises minevikus alahindama ja saksa elemendi osa sageli ilmaaegselt ülistama.¹⁴

Kui baltisaksa teadlaste uurimistöös oli raskuspunkt *ühiskondlik-poliitilistel koorekihtidel ja nende institutsioonidel*, siis eesti teadus pidi asetama selle *laialisele rahvamassile, tema olundile ja eneseavaldusile*. Kodumaa mineviku käsitlese keskmesse pidi asetatama eesti rahva ajalugu ja senine *võõrameelne käsitus* tuli ümber hinnata *eesti-pärasest orientatsioonist*.¹⁵

Nii on arusaadav, et vastavatud Eesti Vabariigi Tartu Ülikool ei pidanud rahvusteaduste puhul võimalikuks end vastavate eesti soost jõudude puudumisel siduda baltisaksa õpetlastega, vaid orienteerus soome-skandinaavia suunale. Suure osa filosoofiateaduskonna õpetoolidest täitsid soome ja rootsi päritolu teadlased. Eesti ja Põhjamaade ajaloo professoriks kutsuti senine Helsingi Ülikooli õppejõud soomlane Arno Raphael Cederberg, kes tegutses Tartus 1928. aastani. Tema suunamisel 1920.–1930. aastatel kujunenud eesti ajalooteaduse uurimisvaldkondades ja -teemades oli baltisaksa traditsioonidega võrreldes tugev rõhk sidemetel Põhjamaade, eriti Rootsi ajaloo, millest tulenes ka rootsi aega käsitlevate uurimuste rohkus eesti ajalookirjutuses. Ühtaegu iseloomustas Cederbergi kooli tugev sotsiaal-, majandus- ja asustusajalooline kalak ning rõhk allikateõpetusele. Tema juhatusel ja otsesel osavõtul rajati Tartusse Eesti Riigi Keskarhiiv ja kujundati eesti arhiivinduse põhimõtted. Cederbergi mõju ulatus kõigisse eesti ajaloo-alastesse ettevõtmistesse ja õpilaste kaudu püsis see ka pärast tema lahkumist Eestist 1928. aastal.¹⁶

Erinevalt eestlastest, keda ajalooline hetk motiveeris ja innustas, tekitas rahvusriigi vähemusrahvuse staatus baltisakslaskonnas tõsise identiteedikriisi.¹⁷ Muutunud maailmas kohanemine eeldas realiteetide arvestamist ja kompromisside leidmist. Kahtlemata mõjutasid päevapoliitilised küsimused ka baltisaksa

ajalooteaduse vaatenurki. Endisest enam kerkisid huviobjektid põlisrahva ja sakslaste suhted minevikus ja nende mõju kaasaajal. Sarnaselt eestlastega otsiti tuge minevikust, püüdes argumentidega ajalooost kinnitada siinsete sakslaste õigust oma kodumaale.¹⁸ Ühtlasi võis märgata kajastusi Saksamaal elavnenud tendentsidest: huvi saksa rahva kui terviku mineviku ja sellest lähtuvalt ka *Ostbewegung*'iga seotud vastu. Siiski domineerisid esialgu traditsioonidega uurimissuunad nagu klassikaline medievistika, hansa-temaatika ning sellega seotult linnaajalugu ja aadelkonna ajalugu.¹⁹

Baltisaksa ajaloolaste seas andis tooni venestamiseelse Tartu ülikooli koolkond, mille kontinuiteet kajastus 1918. aasta üleelanud ja 1939. aastani tegutsenud akadeemilistes ühingutes ja nende väljaannetes.²⁰ Sama kooli ajaloolased olid Eesti Vabariigi algusaegadel juhtivas ametis mitmes tähtsas asutuses – Tallinna, Tartu ja Narva linnaarhiivides, Tartu ülikooli raamatukogus jm.²¹ Järjepidevust kandsid ka Eesti ja Läti saksa teadlaste omavahelised kontaktid, mis organiseeritumalt leidsid taas aset 1933. aastast.²² Uusi impulsse sai baltisaksa ajalooeadus mitmes Saksamaa ülikoolis õppinute ja Tartu ülikoolist A. R. Cederbergi kasvandike kaudu. Viimastel oli tihedam side ka eesti ajaloolastega ja põgusamalt skandinaavia teaduseluga.²³

Kuigi uued olud ajendasid ka baltisaksa teadlasi sõnastama oma tegevuse lähtekohti ja sihte, olid nende väljendamise võimalused kaugelt piiratumad kui eesti ja läti ajaloolastel. Avameelseid diskussioone baltisaksa ajalookirjutuse tulevikuväljavaadete ja -strateegia üle siiski peeti, kuid kõige tõsisemalt vaid suletud ringis. Vastupidiselt enamusrahvusest kolleegidele, kellele lisaks ühistele lähtekohadele tagasid põhimõttelise üksmeele ka sarnased oleviku- ja tulevikusihid, põhjustas poliitiline reaalsus baltisaksa teadlaste leeris olulisi erimeelsusi. Need olid paljuski piiritlevad konservatiivsuse ja uuenduslikkusega, kuid ühtaegu eristus ka Eestis tegutsevate baltisaksa ajaloolaste suurem koostöövalmidus eesti teadlastega võrreldes vastavalt läti teadlastega.²⁴

Niisiis elasid alles kujunev eesti ja tradit-

sioonidele tuginev kohalik saksa ajalooeadus 1920.–1930. aastatel kumbki suuresti omaette elu. Eesti ajalooeaduse keskuseks kujunes Tartu, kus ülikooli, Akadeemilise Ajaloo Seltsi ja Riigi Keskarhiivi baasil said koolitust ja kogemusi 1920. aastate lõpupoole juhtivateks ajaloolasteks kujunenud noored. Saksa ringkonnad koondusid rohkem Tallinna, kus ajaloo-alane tegevus koondus Eestimaa Kirjanduse Ühingu ja Tallinna Linnaarhiivi ümber. Hoolimata rahvuslikul pinnal polariseerumisest leidis arvukalt ka loomulikke kokkupuutepunkte. Nii kuulus Akadeemilisse Ajaloo Seltsi muidugi ka sakslasi, samal ajal kui Õpetatud Eesti Seltsis tõusis üha enam eestlaste osakaal. Eesti teadlaste tööde avaldamine saksakeelsetes väljaannetes võimaldas neile tuntuks ka väljaspool emakeelset keskkonda. Vastastikune kompetentne kriitika tuli kasuks Eestis viljeldavale ajalooeadusele tervikuna ja toonast erialast õhkkonda saab pidada üldjoontes eluterveks.²⁵

Siiski oli eesti ja baltisaksa ajalooeaduse lähtekohtadesse paratamatult sisse kirjutatud kontseptuaalseid erinevusi tekitav konflikt.²⁶ Julgesti võib ühineda delikaatse konstateringuga, et selle põhjus ei seisnenud konkreetsete tegijate saksa- resp baltisaksavaenulikkuses, vaid "saksa elemendi" rolli erinevas hindamises Eesti ajaloos.²⁷ Samas on ilmselge, et selle juured olid omakorda eestlaste-sakslaste ühises minevikus, kuhu alati oli kuulunud rahvuslik, majanduslik ja sotsiaalne konfrontatsioon. Kuid nii nagu ühine minevikukogemus aetas vastasseisu eesti ja saksa ajalooeaduse, muutis ta vastuoluliseks ka eestlaste kammitsaist vabanenud rahvustunde. Veel 1930. aastatelgi võis selles täheldada 19. sajandi mentaliteete. Nii vahendab P. Johansen loo ühest *rahvusteadlikust eestlasest arhiiviametnikust* – ajast, mil Eesti Vabariik oli juba üle kümne aasta eksisteerinud. Kõnealune isik oli *eesti mõisatöölise ja eesti ema poeg* õppinud eestikeelses Tartu ülikoolis ja abielul eestlasest vabrikutöölise gümnaasiumiharidusega tütreaga. Värske noorpaari külaskäigul maale vanemate juurde küsinud ema pojalt, miks too oma naisega saksa keelt ei räägi, *te olete nüüd ju ikka haritud*

Paul Johansen Tallinna Linnaarhiivis 1930. aastail. Foto TLA fotokogust

*inimesed.*²⁸ Ikka veel tuli ette eesti päritolu mahasalgamist eestlaste endi poolt. Need nn enesepõlgamise nähud mõjuvad eriti markantselt kõrvutatuna mõni aasta hiljem, *Umsiedlungi* ajal eestlaste südameist paiskunud bravuursete tundeavaldustega lahkuvate baltisakslaste aadressil:

*Seitsesada aastat oleme püüdnud neist lahti saada, nüüd ometi leidus mees, kes selle ülesandega toime tuli. ... Eesti rahva rõhuv enamik võttis selle omaegse orduriigi viimsete jäänuste koristamissoovi vastu suure rahuldustundega ...*²⁹ Küllap on õigus P. Johansenil, kes sarnaste vastukäivate hoiakute ilmnenemist eestlastel ja teistelgi pikka aega allasurutust tundnud rahvastel seletas ajaloolistel põhjustel tekkinud sotsiaalse ja rahvusliku alaväärsustundega.³⁰

Minevikuga koormatud ühiskonna nõrkustest tulenevaid ohte sündiva eesti ajaloo teaduse ees nägi selgesti ja sõandas võõramaalasena sõnastada A. R. Cederberg: *Ajaloolase peaesmärk on tõde, millele ta kõik ohverdama peab, olgugi et niisugusel rahvuslike vastuolude lõõmamise ajal, nagu praegu, raske töö juurde pääseda on ... Kodumaa ajaloo alal on laiad väljad veel puudutamata ja tänulik tööpõld meelitab siin tööle. Selles töös on armastus kodumaa vastu vägevaks tagasihutajaks, kuid ka see ei või uurijaid objektiivsuse teelt eksitusse viia.*³¹

Eestis esindatud ajaloo teaduse suunad kohtusid omamoodi ka Tallinna Linnaarhiivis 1928. aastal, kui A. R. Cederbergi õpilane

Rudolf Kenkmaa õppejõudude ja sõprade soovitusel siirdus Linnaarhiivi uuema osakonna korraldajaks. Tema kolleegideks uuel töökohal said arhiivinduse *grand old man*, linnaarhivaar Otto Greiffenhagen ning nii eesti kui ka baltisaksa rühmitustega heades suhetes olev P. Johansen. Esialgu näis Kenkmaale elu Linnaarhiivis üsna meeltemööda olevat:

*... Minu siinolekul on arhiivi külastanud mitmed saksa professorid. Pea alaliselt töötab siin dr. Bauer Riist, kes valmistab materjaale Urkundenbuch'i jaoks mida jätkata tahetakse. Laulupeo ajal külastasid arhiivi ka mitmed ajakirjanikud. Vähe hiljem käis vaatamas Rootsi rahamagnaat M. Wallenberg, siis T.K.K. Hollandi Kuninganna mees. Eile tuli ja viibib praegugi Tallinnas muuseumi direktor Trondheimist. Umbes esmaspäeva paiku on oodata üht Ameerika professorit. Igatahes sarnane seltskond on hoopis teistsuguste mõjutustega kui ajaloost üldiselt õige vähe huvitatud tütarlapsed.*³²

Värske arhiivitöötajana sekkus Kenkmaa hoogsalt eesti arhiivindusellu, kritiseerides teravalt Eesti Riigi Keskariivis korraldatud arhiivinäitust.³³ Sellega võttis Kenkmaa selge hoiaku Eesti Riigi Keskariivi ümber puhkenud konfliktis, kus ühel pool olid A. R. Cederberg, ülikool ja Akadeemiline Ajaloo Selts ja teisel arhiivi juhataja kohusetäitja August Sildnik oma peamiselt Eesti Üliõpilasseltsi mõjukatest vilistlastest toetajatega.³⁴ Keskariivi asjus loodeti Kenkmaale ka kui nn omale mehele Tallinnas. Nii kirjutas Arnold

Soom Kenkmaale seoses Otto Liivi määramisega Eesti Riigi Keskarhiivi juhataja kohuse täitjaks:

... igal juhusel oleks vajalik Liivile ajalehtedes veidi reklaami teha... Teenete ja võimete loetlemisest ei oleks tarvilik seekord kinni pidada just väga kõvasti tavalistest teadusliku kirjutuse voorustest, vaid võiks mõnda asja veidi paremanagi välja lasta paista ja peaasi, mitte midagi, mil vähegi kaalu, unustada. Paneksin seekord Teile südame pääle mõne sarnase kirjutise eest hoolitseda.³⁵

Kuid peagi hakkasid R. Kenkmaale üha enam muret tegema hoopis tema enda probleemid Tallinna Linnaarhiivis. Kimbutama kippusid ajapuudus ja tervisehädad.

Töölasele koormatusele lisaks kuhjunud muudest tegemistest – ülikoolieksamist, pooleliolevast magistritööst ja Valgamaa ajaloost – loome lähemalt kirjast A. R. Cederbergile 1930. aasta detsembris:

Enesest ei ole mul kahjuks midagi hääd öelda. Asudes kahe poole aasta eest siia Tallinnasse, tuli mul kõige päält tutvuda ja süveneda oma uude alasse ja linna ajaloosse. Lisaks sellele tuli mul sooritada oma viimane eksam, nimelt filosoofia approbatur, mis võttis oma jagu aega. Läänud talvel olin üle pea ja kaela koormatud loengutega Tallinna ajaloost kohalikus Rahvaülikoolis. Sellele järgnesid kevadel ja suvel õppekäigud linna ajalooliste mälestusmärkidega tutvumiseks. Kõik nõudis väga palju ettevalmistust, nii et aega üle ei jäänud pääle oma otsese ametitöö enam millekski muuks. Möödunud sügisel oli vähe lahedam, olgugi et ka siis tuli teinekord pühapäeviti juhatada ekskursioone ja pidada ettekandeid Vana-Tallinna üle (muu hulgas ka ühendatud sõjaväe õppeasutiste ohvitserkonnale). Kuid seda suurem ülesanne langes mu peale Valgamaa ajaloolise osa koostamise näol kodu-uurimise toimkonnale, millise töö olin lubanud teha veel Tartus olles ja milleks ma aastate jooksul soodsatel hetketel olin kogunud kohapealset materjali Valga linnaarhiivist ja teistest kohalikkudest allikatest. Valgamaaga loodan eeloleva jaanuari lõpuks valmis saada ja alles siis võimaldub mul asuda oma magistri töö lõplikule koostamisele. ... Päälegi on mu

tervis viimasel aastal sagedasti töötamise tõttu pärast ametiaega õige napiks, teinekord päris nädalate kaupa peaaegu võimatusi teinud. ...

Peale ametliku töö arhiivis olen siin ettevalmistusi teinud ka mõne allika ärakirjutamiseks ja avaldamiseks tulevikus. Olen selleks alul valinud nõnda nimetatud Fischermai-buchi, mis käib Kalamaja eeslinna kohta ja mille vanimad andmed ulatuvad 16. sajandi 30. aastasse, kuid suurim osa sissekandeid on pärit sada aastat hilisemast ajast.³⁶

Lisaks ajapuudusele ja tervisehädadele süvenesid pinged töökohal. Juba 1929. aastal pidi Kenkmaa tõdema: *Pole mu vahekord väga ülevalt alla vaatava muulasest ülemusega mu eraharrastustele enam sugugi nii soodsu kui läinud aastal.*³⁷ 1931. aasta augustis tekkis esimene tõsisem konflikt, mis jõudis arhiivist väljapoolegi. Töötades suvepuhkuse ajal Eesti Riigi Keskarhiivis Rootsist laenutatud 1638. aasta maaderevisjoni Valgamaad puudutavate dokumentidega, palus Kenkmaa arhiivi juhatajalt töö lõpetamiseks kolme päeva võrra puhkuse pikendust. Greiffenhagen keeldus põhjendusega, et Kenkmaa palve taga vaid "puhtalt eratöö" olevat.

Kenkmaa meelest oli vastus ebaõiglane, kuna arhiivis tehtavat sageli härra Greiffenhageni enese poolt ja lastavat ka alluvatel teha töid huvides, mis asutuse otsestest ülesannetest palju kaugemal seisvat kui tema harrastused. Ka ei nõustunud ta oma tegevuse määratlemisega eratöona, sest: *Sünnib ju minu töö ikkagi laiema üldsuse ja tärkava eesti ajaloolasuse huvides...* Meelepahaga pöördus ta Tallinna Linnavalitsuse poole palvega Greiffenhageni otsus ära muuta. Linnavalitsuses eelistati mitte sekkuda arhiivi siseasjadesse ning Kenkmaa hinnangul püüti hiljemgi sealtpoolt läbi ajada vaid heaga ja isalike manitsustega.³⁸

Ekki tingis just see vahejuhtum Rudolf Kenkmaa spontaanse avameelse pihtimuse kirjas A. R. Cederbergile 1931. aasta septembris. Teinud juttu kavatsetavast Tallinna-teemalisest koguteosest³⁹, tundis Kenkmaa huvi Soomes ilmunud linnaajalugude vastu, kuna eesti ajalookirjanduses vastav valdkond veel üsna

vaene olevat. Juhtivad ajaloolased pööravat rohkem tähelepanu asustusajaloo, lokaal-ajaloo, majandusajaloo, koolide jt ajaloo ülesannetele. Kenkmaa leidis, et kaua see ei võivat nii kesta, sest Eesti linnaarhiivide, eriti aga Tallinna materjalid lubavat palju põhjalikumalt ning mitmekülgsemalt jälgida linna kui elava organismi kasvamist ja arengut, kui see sündinud seni. Asjalikult toonilt pöördub kiri aga sootuks emotsionaalseks, kajastades autori jaoks tõsist kriisihetke tema ametis Linnaarhiivis. Sellest laskem kõnelda pikemalt Kenkmaal endal:

Mulle näib, et minu ülemusel sarnase teose ja tema ajaloolise osa kohta kõige ebamäärasemad ja osalt väga omapärased, isegi veidrased ettekujutised on.

Dr. Johansen, kes on täielikult andunud asustusajaloole, eeskätt Liber Censur Danica⁴⁰ uurimisele, leiab et meie ei suuda midagi paremat pakkuda, kui Nottbeck-Neumanni Geschichte u. Kunstdenkmäler der Stadt Reval⁴¹ nimelises tuntud teoses juba olemas ning seepärast pole tarvis mingisuguseid erilisi eeltöid koguteose Tallinna ilmutamiseks. Härra Greiffenhagen arvab koguni, et eesti keelse teose jaoks jätkuks täiesti tema poolt Kluge-Ströhmi raamatukaupluse väljaantud saksakeelse juhi – Führer durch Reval⁴² jaoks omal ajal kirjutatud ajaloolisest ülevaatest. Laskis mind isegi sel otstarbel juba sissejuhatava artikli eesti keelde tõlkida.

Leian, et sellised arvamused ning vaated teevad eesti ajalooteadusele otse häbi ja hindavad teda täiesti jõuetuna ning alaealisena. Siin ei saa teisiti kui tuleb samuti nagu omal ajal Sildniku imedenäitusele selgitava ja arvustava kirjutisega või ettekannetega Ajaloolises Ajakirjas või Ajaloo-Seltsis vastu astuda. Ka ei valmista mulle mingisugust lõbu Greiffenhageni soperdise (kui õiget nime tarvitada) eesti keelde tõlkimisega oma aega raisata. ...

Mis muidu mu ellu siin Tallinna linnaarhiivis puutub, siis muutub see halva vahekorra tõttu oma marusakslise ja eestlastele väga kõrgilt ja halvaks panevalt vaatava ülemusega igapäev väljakannatamatumaks. Greiffenhagenist ei ole palju rääkida. Temale ei meeldi ükski eesti asi, tegelane või asutus. Tartu üli-

Otto Greiffenhagen. Foto TLA fotokogust

kooli kohta on ta korduvalt tähendanud, et see on kõige paremal juhtumil vaid hea saksa keskkool, mitte rohkem. Vastavalt sellele hindab ta seal õppinud ja õpetust jagavaid isikuid. Mina olen tal alaliseks patuoinaks, kelle kätte nuheldakse kõik Tartu ülikooli puudused, olgugi et tal mitte ühtegi konkreetset juhtumit pole ette näidata, kus ma oma ülesannetega poleks valmis saanud. Ka Teid, härra professor, ei ole ta jätnud parajal ajal solvamata. Juhtusin kord Estländische Literärische Gesellschafti Ajaloo sektsiooni ettekandeõhtule, kus ta mind märgates ühe arvustatava teose väga elementaarse vea kohta tähendas: Was meinen Sie, Herr Kenkman, so was hätte auch Prof. Cederberg in Dorpat nicht gesagt. Muidugi ei saanud ma sarnasele ootamata häbematussele otsekohe oma puudulikus saksa keeles reageerida. Pealegi jatkas ta minu vastust ootamata oma ettekannet.

Olin alul umbes 2 aastat arvamusel, et dr. Johansen sarnasest rahvuslikust üleolekust ja

halvakspanust vaba on, nüüd pean aga viimase aasta kogemuste põhjal tunnistama, et see härra oma paendliku ja rebasesabaga liputava ülesastumise ja näiliku eestisõbralikkuse taga sama, osalt vahest veel vängemat, Toomkoolis sissekasvatatud tuuma ja ilmavaadet peidab kui Greiffenhagen ja ainult oma karjääri huvides eestlastele sõbralikku nägu näitab. Muu seas tuli ta meelsus ilmsiks Tallinna linnaarhiivi väljaannete laialisaatmisel. Saajate isikute ja asutiste hulka on üles võetud palju meile tundmata ja tähtsuseta saksa õpetlasi ja asutisi, osalt Eestile täiesti ükskõikseid ja vaenulikkegi, kuna Teile näiteks on saadetud väljaanded alles selle järele, kui olen meele tuletanud, et Teile teened eesti ajalooteaduse rajamisel tohiks ikka palju suuremad olla kui mõne täiesti tundmata saksa doktori omad.

Minule on siin teaduslik töö pea täiesti võimatuks tehtud. Vana härra Greiffenhagen on ise arhiivi ülesannetest täiesti välja kasvanud ja kõrvale jäänud. Päälegi viibib ta arhiivis vaevalt mõne tunni. Teotseb saksa gümnaasiumis õpetajana, käib saksa lehe toimetuses, mille alaline liige ta on, kirjutab mittemidagiütlevaid ajaloolisi ja muusika arvustisi, samuti sisulagedaid ja Eestit mahategevaid ülevaateid eesti arhiivindusest, mida hr. Liiv on pidanud korduvalt õiendama⁴³. Kui kõigest kribu-krabust veel aega üle peaks jääma, siis lahendab lihtsalt ristsõnamõistatusi jne.

Dr. Johansen, nagu juba tähendasin, on end täiesti pühendanud asustusajaloole ja *Liber Census Daniae* 'le. Ainukesteks arhiivi korraldajateks ja tegeliku töö tegijateks jääme meie abijõuga. Viimasel kohal töötab h-ra Varese kaitsevække mineku järel hr. Margus.⁴⁴ Et kõigea toime tulla ja et tegevusaruandes ka midagi näidata oleks 4 inimese tööna, siis survetakse meile peale ja tahetakse meilt välja pigistada viimast. Seejuures toetavad ülemused juba enne minu ametisse astumist nende endi poolt maksma pandud arhiivi põhimäärustele, mis minule abijõuga ette näevad vaid mehaanilise ja musta korraldamistöö, kuna kõik teaduslik töö ja teaduslikud ülesanded on reserveeritud ja monopoliseeritud arhiivi juhatajale ja ta abile. Viimasel ajal on mul sellepärast rida raskeid kokkupõrkeid

olnud ja õhk on ka praegugi veel elektrit täis. Loodan et need põhimääruste vormilised kammitsad siiski varsti kõrvaldada suudan, olgugi et mõlemad, eriti aga dr. Johansen raiub kui rauda vastu, et kui mina ka hakkam nõudma enesele teadusliku töö tegemise võimalusi, siis oleks see kuulmatu privileeg minule ka tungimine nende alale, sest nemad olla ametisse võetud spetsiaalselt teaduslikkude ülesannete tarvis.

Et sarnastele üleolevatele ja oma eesõigustele toetuvatele kitsarinnalistele saksa doktorikestele, kelle tiitli ees meil kummardatakse maani, vähe varba peale astuda, selleks tegin ettepaneku võtta praegu väljatöötamisel olevasse Eesti Arhiiviseadusse muu seas 2 endastmõistetavat §: 1) Kõik teaduslikud arhiiviametnikud, kellelt nõutakse kõrgemat ajaloolist haridust ja kes lõpetanud mõne välismaa ülikooli, peavad sooritama Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna juures Eesti ja Põhjamaade ajaloo eksami laudatur-kava ulatuses ja 2) kõik arhiiviametnikud peavad olema Eesti Vabariigi kodanikud ja oskama vabalt eesti keelt sõnas ja kirjas.⁴⁵

...Oleks veel palju, palju Teile südameilt ära rääkida, kuid pean ajapuudusel täna lõpetama.⁴⁶

Nagu kirjast nähtub, olid Kenkmaal lisaks tööalastele ja maailmavaatelistele lahkkelidele O. Greiffenhageniga kujunenud pingelised suhted ka Linnaarhiivi sisuliselt juhtiva jõuga Paul Johanseniga. Pärast suurt kokkupõrget 1931. aasta augustis vahekorrad küll stabiliseerusid, kuid kodurahu püsis vaid nõrkadel jalgadel. Kui 1932. aasta algul võeti Tallinna linnavalitsuses juba konkreetset jutuks Tallinna-teemalise koguteose eeltööd,⁴⁷ oli Kenkmaal põhjust taas asuda Greiffenhageni ja Johanseniga opositsiooni. Mööndes küll, et ei oma vastavalt poolt mingit volitust või ülesannet, pidas ta vajalikuks oma seisukohtadest kogumiku koostamise asjus mõjukatele ajaloolastele teada anda:

Väga austatud härra professor!

...

Selle sisuline külg sõltub aga suurimal määral kohaliku linnaarhiivi kaastööst. Lubage mulle seepärast siin juba aegsasti puudutada

mõningaid, minu arvates tähtsaid asjaolusid, mis Teile kui eemalviibijale ei ole ehk küllaldaselt teada.

Leian, et rahvuslikust ega riiklikust seisukohast pole soovitatav meie arhiivi praegusele võõrrahvusest (marusaksluse ja hitlerismi pooldajaist koosnevale) juhatusele jätta kuigi suurt võimalust määravalt kaasa rääkida põhimõttelistes küsimustes, nagu ruumi jaotamisel ajajärkude ja tähtsaimate eriküsimuste (näiteks eestlaskonna osa Tallinna ajaloos, Toompea, all- ehk pärislinn, agulid jne.) vahel. Põhiselt lubamata oleks meie saksa härradele anda siin täieline vabadus.

Siis kuuleksime tingimata kiidulaulu ja viirikisuitsetamist (teinekord küll väga osavasti peidetud kujul) kõrgele saksa kultuurile, ordu- ja hansaaja õilistamist; nende osade pikaks venitamine oleks paratamatu; kuna uuem aeg, mis praeguse seisundi mõistmiseks ometi võrratumalt tähtsam, peaks leppima täiesti vaeslapse seisukorraga.

Niisuguse tähtsa momendi suhtes, kui seda oli 1905. a eesti rahva elus, peab aga kartma veel halvemat. Milline omapärane seisukoht on isegi meie väljaspool oma liberaalsusega ja eestisõbralikkusega tuntud arhivaari abil selle aasta sündmuste kohta, selles võis kõige paremini veenduda paari aasta eest, kui saime arhiivi uuemas osakonnas 1905. a Seltsilt üleskutse ühes sündmuste loendiga mälestuste kogumiseks.⁴⁸ See viis doktorihärra nähtavasti nii tasakaalust välja, et ta vistist täiesti tahtmatult paljastas oma sisima veende, mis tema osavuse juures laveerida nii targalt kahe vastasleeri – eestlaste ja sakslaste – vahel, muide esineb väga kavalalt maskeeritud kujul.

Ta tähendas, et terve 1905. a olla suurim eksitus ja arusaamatus eesti rahva ajaloos. Selle olla põhjustanud vaid riigi keskvalitsuse venestamispoliitika, mis külvanud vaenu ja hässitanud lõpuks esimesed viimastele avalikult kallale. Kasu tulnud sellest vaid vene valitsusele, kuna kohalikud rahvad asjatult üksteist veristanud. Mida varem sarnane kurb ajajärk unustatakse, seda parem. Säärasel mälestuste kogumisel, nagu seda teeb 1905. a. selts, polla kõige vähematki mõtet, veel vähem teaduslikku väärtust. See olla isegi täitsa lubama-

tu, sest kiskuvat vanad haavad jälle uuesti lahti ja kihutavat eestlased uuesti sakslaste vastu üles.

Viimasel ajal, eriti pärast läinud sügise ägedaid kokkupõrkeid muidugi iialgi enam nii avalik ei olda. Just vastuoksa, nüüd püütakse arhiivi külastavatele eestlastele teha nii lahke nägu kui võimalik ja neile igal võimalikul juhtumil nii-öelda mett mokale määrida. On kadumas ka arhivaalide seisuslik liigitamine, nende selles järjekorras korraldamisele võtmine ja meie kui 3. järgu ametnikkude ehtkupjalik tagasundimine töös, samuti töötajajärgede tollipuuga mõõtmine. Kuid enesest mõista on see vaid järeleandmine häda sunnil. Muide, kus aga vähegi saab, sinna lisatakse ikka oma tubli annus kõiksakslust, olgugi suhkru näol juurde.

Sellega ei taha ma aga sugugi öelda, nagu peaks säärase, oma kitsal erialal väga tubli ja tunnustatud jõu kui dr. Johansen täiesti kõrvale jätma. Ei, sugugi mitte! Keskaegsete allikate ja arhivaalide tundmises on ta praegusel momendil vistist täiesti asendamata, kuid ta rakendamisel sarnase, teatud mõttes esindusliku teose koostamisele peab olema väga ettevaatlik. Igatahes täielikku vabadust selles, kuidas koguteose ajaloolise osa ruumi jaotada, täiesti tema kätte usaldada küll ei või, veel vähem Greiffenhageni hooleks. Siis saaksime ehk küll üldiselt täiesti rahuldava, osalt vägaagi hea ülevaate Tallinna keskajast, kuid mis järgneks sellele, oleks väga kokkusurutud ja võib olla äbarikki, muist ohtudest rääkimata. Igatahes kontrolli teostamine ja ohjade pingul hoidmine ülikooli ajalooalade ja kateedrite esindajate poolt on moraalselt otse kohustav. Juba selles mõttes ei tohiks meie juhatusele täit võimu ja otsustamisõigust kätte usaldada, et töö ilmumise järele ei saaks, nagu ma olen korduvalt märganud, seda välismaalaste ees tunnistada täiesti saksa Kulturträger'ite teeneks armsale maarahvale.⁴⁹

Nagu näha, osutavad Kenkmaa paljuski küll isikliku kibestumisega põimitud hoiakud selgelt eesti ja baltisaksa ajalooteadust lahutavatele aspektidele. Sama tonaalsus läbib Kenkmaa eestlastest kolleegide ja ülikoolikaaslaste avaldusi. Nii seadis Arnold Soom pärast

Narva linnaarhiivaariks saamist kirjutatud kirjas kahtluse alla P. Johanseni sobivuse Tallinna linnaarhiivaari kohale, vihjates ühtlasi asjaolule, et sakslaste aeg Eesti arhiivides hakkab ümber saama:

... See on huvitav, et vaese Greiffenhageni peale minu määramine Narva nii halvasti mõjus. Jaa, ka see viimane kants kipub sakslaste käest ära libisema! Kuid sümptoomide võis ju varemgi märgata. Tenderigi eelkäija Tartu linnaarhiivis oli sakslane. Sildniku Keskarhiivi juhatajaks olemine andis kahjuks Tallinna arhiivimeestele eestlaste tõrjumiseks sobivat materjali. Johansen on vähe ettevaatlikum. Ta püüab sidemeid luua eesti ajaloolastega ja kirjutusi avaldada teemadel, mil tähtsus eestlaste seisukohalt. Kuid minu arvamise järgi ei ole dr. Johansen siiski niivõrd eesti orientatsiooniga ajaloolane, et, juhul kui senine juhataja pensionile saadetakse ja kerkib üles uue juhataja valimise küsimus, teda täiesti kohase kandidaadina tunnustada. Sellele kohale peaks tingimata saama mõni eesti ajaloolane. Tallinna linnaisad on kas liig passiivsed oma arhiivi suhtes või hindavad kõrgelt Balti tegelasi. Pealinna arhiivile ei ole just eriliseks auks praegune koosseis. Johanseni tuleb ju hinnata teadlasena ja teda tuleb püüda tõmmata eesti ajalooringkondadele lähemale. Kuid juhtiv roll ühes suuremas ja tähtsamas omavalitsuse arhiivis võiks mõnele teisele kuuluda. Nii on minu seisukoht. Ma arvan, et seda seisukohata tuleks ka teatavais ringkonnas rõhutada, ja seda mitte kõige viimasel minutil. Avalik väljaastumine ei annaks vist häid tulemusi. Tuleks kuidagi teisiti katsuda mõju avaldada.

Kahju on, et see olukord Teil seal töö meeleolu rikkuda võib. Ehk katsute siiski veel vastu pidada. Greiffenhageni pensionile minke ei tohiks enam kaua viibida.⁵⁰

Samal põhjusel soovitas Julius Madisson Kenkmaale koguda kannatust ja külma verd, sest:

Mida nood härrad ka ei teeks – teadmine, et nende aeg isegi arhiivis möödas on, on kõige shikaneerimise pääle vaatamata neil olemas ja kartlikud on nad selle tõttu kindlasti.⁵¹

Veelgi hoogsamalt väljendas sarnaseid mõtteid Aleksander Margus:

Kuhu sa ka ei vaata, pea kõik meie olemasolevad arhiivid ja suuremad raamatukogud on usaldatud heatahtlikkude saksa poegade ja tütarde hoole alla, kes seal töötavad suure agaruse ja ettevaatusega, kõik selle heaks, et vaid äravalitud ja eriharidusega spetsialistid sinna ligi pääsevad ning jupikaupa avaldavad, mis saavad. Tollegipärast, ma arvan peaks kasutama kõiki võimalikke vahendeid, et ajajooksul lubada neil tegutseda ka muudel aladel, kus see nii kahjulik ei oleks. Nad võivad ju olla enam haritud ja enam spetsid, kuid seda meie kultuurile mitte kasulikus suunas. Seega on nad valutekitavad patsillid, kelle hävitamine peab aja jooksul paratamatult sündima.⁵²

O. Liiv, kes Greiffenhageni arhiivinduslike kirjutisi erialakirjanduses korduvalt avalikult oli kritiseerinud, osutas eraviisilises mõttevahetuses R. Kenkmaaga samuti rahvuslikele momentidele. Nii imestas Liiv, kuidas ometi juba aastakümneid arhiivi teenistuses olnud isik ei oska arhiiviainest hinnata objektiivselt, pidades tähtsaks ainult vanemat, heal juhul Rootsi ajani ulatuvat ainekogu ja väärtustades seejuures vaid linnade saksa soost kodanike ja aadliseisuse ajalugu kajastavat materjali. Ühe Greiffenhagenilt ilmunud keskarhiivi toimetiste kohta kirjutatud arvustuse peale õhutas Liiv Kenkmaad koguni avalikult Greiffenhageni vastu sõna võtma ja muu hulgas vääriliselt hindama seda mentaliteeti, mis TLA kõige ülemises sfääris valitseb. Võimalikes arusaamatustes Greiffenhageniga lubas O. Liiv Kenkmaad toetada.⁵³ Kavatsedes omakorda arvustada Greiffenhageni toimetatud väljaannet, hindas ta Tallinna Linnaarhiivi olukorda nii:

Mina ei asu platsi seekord sugugi raskete kahuritega, kuid ka need võivad järgneda, kui Greiffenhagen leiab, et ma talle liiga olen teinud. Minul ei ole kavatsust talle mingit skandaalset lahkumist korraldada, sest see on ju kogu aeg skandaal olnud, kuidas ta linnaarhiivi on juhtinud. Siiski vaevalt ma arvan, et ta ise lähemal ajal lahkub, seda on arvatud juba aastaid. Ta ise aga leiab, et on kõigiti töövõimne ja tema vallutamine oleks vaid intriigitsemine. Kuid kas see ei ole siis linnaarhiivile endale häbiks, kui me ilma inimlike nõrkusi ja

*sümpatiad või tutvust arvestamata otsekohe-
selt ütleme, et olgu peale, las ta olgu veel seal,
vana inimene jne. Eesti ei ole nii rikas maa, et
ta sarnastele tegelastele niisugust paiukit ja
sarnase tähtsa asutuse arvel peab maksma.*⁵⁴

Niisiis andis Greiffenhageni ametialane ebapädevus ka väljaspool Linnaarhiivi alust rahulolematuseks, kuid avalik kriitika jäi enamasti siiski asjalikkuse raamidesse.

Eelneva põhjal otsustades on ilmne, et Tallinna Linnaarhiivi sees ja ümber oli õige mitmetahuline konflikt. Kõigepealt oli tegemist Rudolf Kenkmaa ja arhiivi juhtkonna erinevate arusaamadega asutuse töökorraldusest, mis Kenkmaale tähendas tema ambitsiooni- de mahasurumist ja vaid minimaalseid võimalusi teadustööks.⁵⁵ Teiseks erimeelsuste allikaks oli suhtumine ajalukku. Kenkmaa lahk- helid eaka ja erialaselt ehk ka juba rutiini lan- genud linnaarhiivaariga olid siin vististi välti- matud: vahest tundubki baltisaksa ajaloolas- te vanema ja konservatiivsema seltskonna esindajalt eesti ajalooteaduse rahvuslike läh- tekohtade mõistmist liiga palju oodata. Samas peegeldasid Kenkmaa ja Johanseni-Greiffen- hageni vahelised vastuolud eesti ja baltisaksa ajalooteaduse rahvuslike lähtekohtade ühen- damatusest tingitud üldist vastastikust umb- usaldust. Nii nagu P. Johansenile 1905. aasta küsimuses, nii oli tauniv suhtumine eesti aja- loolaste korraldatud kampaanialikesse rahvus- likesse ettevõtmistesse iseloomulik baltisak- sa ajaloolastele laiemalt: ka Akadeemilise Aja- loo Seltsi ja Eesti Kirjanduse Seltsi Ajalootoi- m-konna poolt korraldatud ajaloolise traditsioo- ni kogumise tulemustes nähti sakslaste-vas- tast "ässitusmaterjali".⁵⁶ Olgugi et ajaloolase- na kõrgelt tunnustatud, põhjustas P. Johanseni isik kui "mitte-eestlane" ja "Toomkooli kasvan- dik" eesti ajaloolastes umbusku. Mitte-eesti rahvus ja lähedus baltisaksa keskkonnale ei takistanud küll Paul Johanseni määramist Tal- linna linnaarhiivaariks 1934. aastal. Kuid kui 1938. aastal Johanseni kandideerimisel Tartu ülikooli üldajaloo professori kohale mõned eesti ajaloolased vaidlustasid tema 1923. aastal Leipzgis omandatud doktorikraadi vasta- vuse Tartu ülikooli nõuetele, tuleb arvata, et kompetents ja objektiivsed asjaolud jäid muu

hulgas alla ka rahvuslikele eelistustele.⁵⁷

Erinevalt Eesti Riigi Keskarhiivist, mille kriitilistele aegadele laiem avalikkus pidevalt kaasa elas, kääris Tallinna Linnaarhiiv pikka aega tõsisemalt vaid seestpoolt. Ametliku pöörde võttis rahulolematust alles 1933.–34. aasta vahetusel, kui arhiivi juhtkonna orien- tatsiooni küsimus tõsteti üles ka Tallinna Lin- navalitsuses linna eelarve arutelude käigus. Märgitakse, et Linnaarhiivi tegevus ei arene vaja- lises suunas; et arhiivi juhtivate jõudude suu- nitlus pole tendentsivaba ega vasta Tallinna ja Eesti Vabariigi rahvastiku enamuse huvide- le ja kultuurilistele püüetele; et arhiivil puu- dub üksikasjalik pikaajaline töökava teadusli- ke uurimuste ja toimetiste kohta. Peeti vaja- likuks koostada arhiivi töökava ja *määrata kindlaks selle asutise töö suund*. Juhataja O. Greiffenhageni pensionile mineku eel ei leitud olevat otstarbekas seda kõike temalt nõuda. Leiti, et loetletud puudusi saaks kõr- valdada õige pea, kui kiirustataks senise arhi- vi juhi asendamisega uue ajakohase jõuga.⁵⁸

Enne otsustatud muudatuste teostumist sattusid Linnaarhiivi probleemid aga laie- ma üldsuse huviorbiiti. 10. jaanuaril 1934 tea- tas *Revalsche Zeitung*'i rubriik *Revaler Chronik*, et Linnaarhiivi publikatsioonide eel- arvet on kärbitud, kuna arhiivi väljaanded pi- davat silmas baltisaksa ringkondi ja ei valgus- tavat maa põlisrahva osa ja tegevust ajaloo- s. Samas lubati lähemal ajal "asjatundlikust su- lest" selgitava kirjutise ilmumist.⁵⁹ See mär- guanne ärgitas Hommiklehese kiiresti reagee- rima R. Kenkmaad. Pealkirjade *Linna arhiivi ühekülgne töö ja Eestlastest ametnikel ei või- maldada osavõttu arhiivi väljaannete toime- tamisest* all märkis Kenkmaa, et arhiivi uue- mal osakonnal puudub arhiivi juhatuse poolt välja töötatud ja maksma pandud juhatuskirja järgi õigus ja võimalus võtta osa arhiivi tea- duslike allikapublikatsioonide toimetamisest ja nende sisu määramisest. Kenkmaa poolt paari aasta eest esitatud terav protest arhiivi juhtkonnale eesti rahvusest ametnike *vähem- õigustatud ning vähemsoodustatud seisukorra* pärast võrreldes mitte-eestlastega jäänud too- kord tähelepanuta. Kõigest hoolimata olevat Linnaarhiivi uuem osakond eraviisil püüdnud

väljendada ja juhatusele mõista anda oma eita-
vat seisukohta liiga ühekülgete väljaannete
suhtes.⁶⁰ Kenkmaa rünnakule vastas Hommik-
lehes omapoolse selgitusega O. Greiffenhagen,
kes tähendas, et Kenkmaa opositsiooniline sei-
sukohavõtt ei tulenevat sugugi rahvuslikest
vastuoludest: kogu rahulolematust pärinevat
ajast, mil ta sai noomituse omavolilise teenis-
tusest puudumise pärast.⁶¹ Sellele järgnes taas
Kenkmaa sõnavõtt, milles kajastus juba konk-
reetselt tema enda peamine probleem Linna-
arhiivis – teadusliku töö väljajätmine tema
ülesannetest. Kui varem olid etteheited suu-
natud arhiivi juhatusele tervikuna, siis nüüd
rõhutas ta selgesti arhiivaari abi määravat osa
arhiivi töös. Lisaks juhtis Kenkmaa tähelepanu
sellele, et *arhiivi juhatust ei valda veel vabariigi*
16-dalgi aastal sellisel määral riigikeelt, et
saaks selles kirjalikult asju ajada. Juhtkonna
meelsust iseloomustava asjaoluna anti teada,
et arhiivi juhatust on püüdnud arhiivi kulul
trükki anda ühe illegaalsesse organisatsiooni
kuuluva isiku toimetatud väljaannet.⁶²

Kui jätta kõrvale Rudolf Kenkmaa isikusse
puutuv, siis nähtub eespool toodust, et arhiiv-
ile avalikult esitatud pretensioonide keskmis
oli eeskätt allikapublikatsioonide küsimus.
Samas ei selgu, milliseid üllitisi tauniti ja miks.
Linnavalitsuse varasemates dokumentides ei
leidu samuti otsest kriitikat arhiivi väljaanne-
te suhtes ning O. Greiffenhageni sõnul olid
asutuse aastaaruanded ja seega kogu töö seni
pälvinud heakskiitu.⁶³ Kaasaegsetes teadus-
ajakirjades leidsid tunnustust nii Tallinna Lin-
naarhiivi allikapublikatsioonid, arhiivi töota-
jate eriuurimused kui ka teiste ajaloolaste
poolt arhiivimaterjali põhjal tehtu. Mitme teo-
se puhul oli eraldi esile toodud nende olulis-
sust "eestilise ainese" seisukohalt.⁶⁴ Niisiis
ilmneski rahulolematust arhiivi tegevusega al-
les 1933. aastal seoses linna järgmise aasta
eelarvega. Selgelt tuvastatav on see aga vaid
juhtumil, millele vihjas Hommiklehes ka
R. Kenkmaa. Nimelt ilmus 1933. aastal Linna-
arhiivi väljaannete sarjas G. Adelheimi toime-
tatuna Tallinna kodanikeraamat 1624–1690
(ühes jätkuga kuni 1710). 1934. aastaks ka-
vandatud, samuti G. Adelheimi ettevalmistatud
kodanikeraamatu publitseerimisega

tekkis aga komplikatsioone, mida R. Kenkmaa
kirjeldas nii:

*Täiesti väljakannatamatuks muutus arhiiv-
i uuemale osakonnale seisukord arhiivi vii-
mase väljaande avaldamise küsimuses. Selle
nagu juba eelmise (viimase) kodanikuraama-
tu osa seadis trükivalmis rahukogu liige
G. Adelheim, kes aga osutus illegaalsesse ning
vastutusele võetud "Balti Vendlusse" kuulu-
vaks ja pidi kohtuniku kohalt tagasi astuma.
Sellest kui ka hariduseosakonna mitmekord-
sest eitavast otsusest hoolimata püüdis arhiiv-
i juhatust ikka jälle uuesti G. Adelheimi töö
avaldamist läbi suruda ja selleks ka arhiivi
uuema osakonna nõusolekut ja erilist soovi-
tust saada.*⁶⁵

Kenkmaa teadet täiendab mainimisi ka arhiiv-
i tegevuskava, kus öeldakse, et O. Greiffen-
hageni poolt kavatsatud kodanikeraamatu
jätku avaldamine ei leidnud heakskiitu Eesti
avaliku arvamise poolt.⁶⁶ Nii jääbki mulje, et
Linnaarhiivi väljaannete küsimus teravnes just
poliitilises ebasoositinguses G. Adelheimi osaluse
tõttu publitseerimistegevuses.

Linnaametnike kokkupõrkele ajalehes rea-
geeris linnavalitsus allasutustele suunatud
ringkirjaga, milles keelati sisemiste konfliktide
toomine avalikkuse ette.⁶⁷ Linnaarhiivis
seevastu põhjustas Rudolf Kenkmaa algatatud
ajalehe-äziotaaž arusaadavalt pingete kulmi-
neerumise. Juhtkonna üldist suhtumist toimu-
nusse iseloomustab O. Greiffenhageni hin-
nang, et R. Kenkmaa sõnavõttude ajakirjandu-
ses olid *nähtavasti inspireeritud mitte ainult*
*asjalikkudest motiividest.*⁶⁸ P. Johanseni ja
R. Kenkmaa puhul viis ajaleheveergudel öel-
du koguni suhete kirjaliku selgitamiseni
vahekohtunike juuresolekul:

*Seisukohtade vastastikuse selgitamise jä-
rele Dr. Paul Johanseniga olen jõudnud järeldusele ja tunnustan, et mul oli väärkujutus
Dr. Johanseni suhtumisest minusse ja olen
puuduliku informatsiooni ja mitteküllaldase
isikliku kontakti pärast ekslikult pidanud tema
seisukohti identseiks arhiivi juhatuse omade-
ga, teda ühtlasi vastutavaks pidades arhiivi
juhatuse kogu tegevuse ja sammude eest. Kah-
jatsen, et olen ajalehtede veergudel isiklikult
riivanud Dr. Johanseni, tema nime küll mitte*

nimetades, kuid tema isikule siiski küllalt selgelt osutades. Ühtlasi kinnitan täie rõhuga, et mul ei ole kavatsust midagi ette võtta, ega ole mina ka tõeliselt midagi ette võtnud selleks, et Dr. Johansenile raskeks või koguni võimatuks teha ta senise teenistuse jätkamist ta praegusel ametkohal arhiivis ja teda teenistusest kõrvaldada, eesmärgiga valmistada seeläbi endale võimalust edasinihkimiseks teenistuslal, kuna annan täielise tunnustuse Dr. Johanseni isiklikele võimeile ja tema suurile teeneile arhiivinduse ja meie kodumaa ajaloo uurimise alal. Juhatuse tegevuse mitmetunnustav hinnang minu poolt ei olnud mitte tingitud isiklikust vaenust või eitavast suhtumisest Dr. Johanseni isikusse, vaid lahkumisevast seisukohast nii mõneski arhiivinduse ja teadusliku töö tegemise korrasse puutuv küsimuses. Avaldan valmisolekut ja kindlat tahet omalt poolt astuda kõik sammud, mis aitaksid süvendada ja tihendada meie koostööd, luua usaldusõhkkonda ja kõigiti korrekset ja kollegiaalset läbisaamist ning teenistuslal esilekerkivate küsimuste selgitamist meie vahel, milleks loodan täit vastutulekut ja sama head tahet ka Dr. Johansenilt.⁶⁹

Dokumendil leiduvad osapoolte allkirjad ja Johanseni märkus, et on kirja sisu teatavaks võtnud ja küsimuse omalt poolt lõpetatuks lugenud.

Siit saab järeldada, et Johansen oli Kenkmaa kirjutistest tõsiselt puudutatud ja nägi koguni oma positsiooni Linnaarhiivis ohustatuna. Arvestades asjaolu, et poleemika arhiivi ümber toimus ajal, mil Greiffenhageni lahkumine oli otsustatud ja valmistuti uue linnaarhiivari määramiseks, oli Kenkmaa käitumises kerge oletada tugevat isiklikku huvitatust. Meenutades eespool tsiteeritud Eesti arhiivinduslike ringkondade arvamusi, et Tallinna Linnaarhiivi ees peaks seisma eesti inimene, on võimalik, et uue linnaarhiivari määramisel tuli kõne alla ka Rudolf Kenkmaa kandidatuur. Saamata küll kindlalt otsustada Kenkmaa taotluste konkreetsete tagamaade üle, oli Johansenil arusaadavalt põhjust tunda häiritust.

Kõigele vaatamata sai Tallinn 1. juunil 1934 uueks linnaarhiivariks Paul Johanseni ⁷⁰, kes vastavalt linnavalitsuse ettekirjutusele koos-

tas Linnaarhiivi edasise tegevuse kava. Selle kohaselt peeti vajalikuks jätkata traditsiooniliselt arhiivaalide kataloogide ja nimistute ning "tähtsate algtekstide" avaldamist, mispuhul kavatseti rakendada kõiki arhiivi töötajaid. Publitseerimistegevuse prioriteediks tunnistati ka edaspidi "vanade tähtsamate tekstide" avaldamine. Väljaannete valiku printsiipide puhul rõhutati, et loomulikult peab Tallinna kui Eesti Vabariigi pealinna arhiiv esimeses järjekorras avaldama niisuguseid tekste, mis aitavad selgitada linna ja ta ümbruskonna üldist seisukorda minevikus, jättes kõrvale mõne seisuse või rahvuse eelistamise. Need olukused peamiselt majandusajaloolised, aga ka kiriku- ja kultuuriloolised allikad. Alles teise järjekorda pidi jääma hansalinnu ja nende kaubanduslikku tegevust käsitlev materjal, kuna selle avaldamisega tegeldi mitmel pool mujalgi.⁷¹ Mõne kavatsetava väljaande puhul on tegevuskavas eraldi rõhutatud eestluse aspekti: rae kantseleiraamat *kajastab perioodi, mil eestlased mängisid veel tähtsat osa linna elus kui hiljem, pärast Harju mässu*⁷²; turberaamat on *peamiselt talupoegade kohta käiv; mitesakslased* tähendab enamasti eestlasi.

Niisiis oli 1934. aastal tegemist teatud murrangumomendiga arhiivi ajaloos. Näis, et vastavalt Tallinna Linnavalitsuse juhtnööridele ja eesti arhiivinduslike ringkondade ootustele sai Tallinna Linnaarhiivist lõpuks eesti ajalooteadusele ja rahvuslikele huvidele lojaalne asutus. Lahkus möödunud aegade mentaliteete kehastav linnaarhiivaar ja tema asemele sai Eesti mainekamaid ja viljakamaid ajaloolasi. Linnavalitsus aktsepteeris arhiivi edasist tegevuskava, mis pidi väärtustama eestlaste ajaloole tähtsaid valdkondi ja kus senisest enam pääses mõjule saksa arhiivimehi vähe köitnud nn uuem ajalugu. Eestlastest töötajad leidsid väärika rakenduse teaduslikus töös ja Linnaarhiivis ei näinud enam kohta olevat rahvusküsimusest kantud konfliktidel. Oluline oli ka tööalast tegevust pärssivate pingete lahendamine inimlikes suhetes.⁷³

Siinkohal on aga õiglane osutada mõningatele vastuolulistele momentidele, mida kätkesid väited arhiivi senise juhtkonna ja arhiivi publikatsioonide tendentslikkusest

ning 1934. aastal paratamatult kujunenud negatiivne hinnang arhiivi eelnevate aastate tööle. Esmalt on vastuolud täheldatavad juba seoses arhiivi uue tegevuskavaga. Kuigi "rahvustiku enamuse huvidest" lähtunud Linnaarhiivi ümberkorraldamise programm lubaks tegevuskavast otsida märke arhiivi töösuundade põhimõttelisest muutmisest, ei erinenud uue linnaarhivaari sõnastatud ja linnavalitsuse poolt heaks kiidetud publitseerimis- ja uurimistöö printsiibid ega temaatika ju oluliselt arhiivi varasemate väljaannete suunditlusest. Kriitikas kõlanud rahvuspoliitilistele aspektidele osutati kavas vaid vaoshoitult.⁷⁴

Kõige enam hämmeldust põhjustabki rahulolematumus arhiivi publitseerimistegevusega. Tõepoolest, kui jätta kõrvale G. Adelheimi kaasus 1933. aastal, kinnitab juba põgus pilk 1934. aastaks ilmunud väljaannete nimekirjale Linnaarhiivist lähtunud teadustegevuse tähtsust eestlaste ajaloole: olid ju nende seas näiteks ka käsitlused eesti keele vanimatest mälestistest ja Tallinna eesti elanikkonnast.⁷⁵ Ilma P. Johanseni uurimusteta eestlaste asustus- ja agraarajaloost olnuks see valdkond Eestis veel üsna söötis maa.⁷⁶ Ainuüksi P. Johanseni teaduslik produktsioon oli ju tegelikult jõuliseks argumendiks arhiivi juhatusele suunatud kriitika vastu. Tõsiasi, et vajakajäämised Linnaarhiivi juhtimises ei takistanud eesti ajalooteadusele oluliste väljaannete sündi, võiks olla nõrgaks toetuseks ka paljukritiseeritud linnaarhivaarile O. Greiffenhagenile.

Eelneva valgusel paistab, et 1934. aastal jäid viiekümneaastase teadustöö kogemusega Tallinna Linnaarhiivi ümber liigselt kõlama hetke poliitilised toonid. Sellele aitas kindlasti kaasa rahvusluse küsimustes eriti tundlik sisepoliitiline atmosfäär neil aegadel. Näib, et kokkuvõttes ei toonud 1934. aasta kaasa põhimõttelisi muudatusi Linnaarhiivi töösuundades, milles juba pikemat aega niigi oli määrav mõju P. Johanseni. Ülepolitiseeritud hinnangud ei saanud kahandada ka arhiivi varasemate aastate töö väärtust. Tekkinud pinged võisid küll kiirendada O. Greiffenhageni lahkumist, kuid juhataja peatset vahetust oli ette näha juba varem. Nüüd aga andsid Linnaarhiivile suunatud kõrgendatud tähelepanu ja

rünnakud arhiivi juhtkonna meelsuse pihta ajakirjanduses Greiffenhagenile vahetult tema karjääri lõpul "maa rahvustiku enamuse huvide" vastase maine. Kujunenud olukorras lahkus Greiffenhagen ametist vahest kuulsuse-tumalt, kui ta seda pärast kolmekümnet nelja aastat arhiivis väärinuks. Vaevalt aitas siin ka pensioneerumis-ettepaneku viisakas sõnastus. (*Pidades silmas Teie pikaajalist ja viljakat teenistust linna arhivaarina, mis õigustab Teid juba ärateenitud puhkepalga saamisele, ... soovitan Teile esineda ametist lahkumise ja pensioni määramise palvega.*)⁷⁷

Kindlasti oli 1934. aasta murranguline aga Rudolf Kenkmaa jaoks: pärast viis aastat kestnud lahkkelisid sai temast aktsepteeritud teaduslik tööjõud ja linnaarhivaari abina üks arhiivitöö juhtijaid. Tundub olevat põhjust küsida, kas ja kui suur osa oli tema kaudsel *lobby* Linnaarhiiviga toimunud muudatustes. Näib ju tõesti, et tõsisem sisemine käärimine arhiivis sai alguse Kenkmaa tulekuga 1928. aastal. Esimese eestlasest kaasaegse erialase koolitusega püsitööjõuna⁷⁸ ametisse astudes pörkas ta oma teadmiste ja kavatsuste elluviimisel talle ja tollasele eesti avalikule arvamusele vastuvõetamatutele mentaliteetidele. Tema pilgu läbi said ka mõningad asjaomased ringkonnad – eesti arhivaarid-ajaloolased, Tallinna Linnavalitsus – lähemat teadmist arhiivi siseoludest. Kuid 1934. aastal toimunu põhjal tuleb siiski arvata, et Linnaarhiivi käekäik sõltus eelkõige eesti ühiskonna arengutendent-sidest, millega Kenkmaa huvid vaid ühtisid.

Nõnda nagu iga inimese biograafia peegeldab oma erinevate tahkudega kaasaega, pakub Rudolf Kenkmaaga seotu niisiis mitmeid sisesevateid 1920.–1930. aastate Eesti oludesse. Tallinna Linnaarhiivi käekäigus on jälgitav eesti rahvusliku arhiivinduse arengutee, mis omakorda kajastab eesti ühiskonna otsinguid. Kenkmaa isiku kaudu tulevad esile toonase ajaloolase-arhivaari sihid ja realiteedid. Tallinna Linnaarhiivi argipäev illustreerib värvikalt eesti ja baltisaksa ajalooteaduse tundlikke suhteid, mis R. Kenkmaa näitel sageli komplitseerisid ka üldinimlikul pinnal tekkinud mittemõistmisi.

Ja lõpetuseks veel Rudolf Kenkmaa omalaadne, soovi korral tähendusrikas unenägu 1965. aastast:

Kenkmaa nägi eemalt Paul Johansenit möödumas Tallinna Pühavaimu kiriku juurest, peas valge peakate ja lükates enda ees lapsevankrit. R. Kenkmaa oli väga üllatatud Paul Johansenit nähes Tallinna tänaval, kuna ta ju elas Hamburgis. Tervitushüüdega ruttas R. Kenkmaa P. Johanseni poole, kuid viimane ei reageerinud üldse tema tervitusele ja jätkas oma teekonda lapsevankriga.

Sellega katkes R. Kenkmaa unenägu.

R. Kenkmaa ütles, et ta aastakümnete jooksul ei ole unenägusid näinud, ei usu ja ei tea nende s.t. käesoleva unenäo tähendust. Mina omalt poolt avaldasin R. Kenkmaale oma arvamust, et see unenägu P. Johanseni kohta midagi head ei tähenda.⁷⁹

Teadagi on, et 1965. aasta märtsis oli Paul Johansen Hamburgis juba raskelt haige ja suri sama aasta 19. aprillil.

Lea Kõiv (1961)

Tallinna Linnaarhiivi
juhataja asetäitja.
Peamine uurimissuund
Eesti XVII sajandi
kultuurilugu.

Märkused

¹ Tallinna Linnaarhiivis tähistati seda ettekandekoosoleku ja meenutusteõhtuga ning näitusega R. Kenkmaaga seotud arhiividokumentidest. Juubeliks ilmunud trükisest leiab huviline pikema ülevaate R. Kenkmaa elust ja tegevusest, ilmunud tööde bibliograafia ja esmakordselt avaldatuna R. Kenkmaa poolt TLA 60. aastapäeva puhul kirjutatud lühiülevaate arhiivi ajaloost: Rudolf Kenkmaa 1898–1975. Tallinn 1998. Koostaja Peep Pillak.

² Otto (hiljem Otu) Liiv (1905–1942) – töötas 1927–28 Tallinna Linnaarhiivi uuemas osakonnas, 1929. aastast Riigi Keskarihiivi juhataja kohusetäitja, 1933. aastast juhataja. Dr phil 1935.

Arnold Soom (1900–1977) – töötas 1922–1928 Riigi Keskarihiivis, 1930. aastast Narva linnaarhivaar. Dr phil 1940. 1940–41 Eesti Riigiarhiivi (ENSV Riigi Keskarihiivi) abijuhataja, 1941–44 sama arhiivi (nimi tollal Tallinna Riiklik Keskarihiiv) juhataja ja Eesti Omavalitsuse Haridusdirektooriumi Arhiivinduse Ala volinik. 1944. aastal lahkus Rootsi; 1944–66 töötas Rootsi Riigiarhiivis.

³ Helme ev.-luteriusu koguduse sünnimeetrika järgi 15. jaanuaril 1898. aastal vkj, vanemate teatel 24. jaanuaril (uue kalendri järgi 5. veebruaril). R. Kenkmaa eluloolised andmed on esitatud P. Pillaku eelmainitud brošüürile tuginedes.

⁴ Linnaarhiivi uuem osakond loodi 1927. aastal seoses kõigi Tallinna linnavalitsuse osakondade vanemate arhivaalide koondamisega Linnaarhiivi.

⁵ Otto Greiffenhagen (1871–1938) – õppis 1889–91 Tartu ja 1891–95 Bonni ülikoolis. Juhatas Tallinna Linnaarhiivi 1900–1934. 1922–36 Eestimaa Kirjanduse Ühingu esimees. 1936 asus elama Saksamaale; suri seal 1938.

⁶ Paul Johansen (1901–1965) – taanlasest maaparandusinseneri ja hilisema Taani kindralkonsuli Eestis Jens Christian Johanseni poeg. Sündis Tallinnas, õppis Tallinna Toomkoolis, 1920–24 Kopenhageni, Hohenheimi ja Leipzigi ülikoolis. 1923. aastal omandas Leipzigi ülikoolis doktorikraadi. 1924–1934 oli Tallinna linnaarhivaari abi, 1934–1939 linnaarhivaar. 1940–65 Hamburgi ülikooli professor.

⁷ 1937. aastast asus Tallinna Linnaarhiiv Rüütli tänav 8/10. Vastavalt Saksa okupatsioonivõimude korraldusele evakueeriti 1944. aasta juunis suur hulk vanemaid arhivaale raudteel läbi Läti ja Ida-Preisimaa Saksamaale. Pärast sõja lõppu viidi nad Goslarisse, sealt Göttingeni; 1978. aastast liideti Tallinna arhiiv Bundesarchiv'iga Koblenzis. Tallinna Linnaarhiivi äraviidud varad tagastati

1990. aasta oktoobris. Selle kohta vt Jüri Kivimäe, Diasporaa ja kojutulek. Reede, 26. oktoober 1990.

⁸ Võrumaa kihelkondade Kanepi, Põlva, Räpina ja Urvaste ja nende koolide, mõisate, kirikute, palvelate ja kalmistute ajalugu. Võrumaa. Eesti II, Tartu, 1926; tulevase magistritöö ühe osana ilmus Über die Lage des Pala-Flusses. Ein Beitrag zur Topographie Mittelestlands im 13. Jahrhundert. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1931, Tartu, 1932; Valga maakonna, kihelkondade, linna ja sealsete kihelkondade, koolide, mõisate, kirikute, palvelate ja kalmistute ajalugu. Valgamaa. Eesti V, Tartu, 1932. Magistritöö (Lisandusi Kesk-Eesti topograafia 13. sajandil) põhjal ilmus veel artikkel Kesk-Eesti muistsete maakondade asend. Ajalooline Ajakiri 1933, nr 1, lk 23–43, nr 2, lk 65–79.

⁹ Väljavõte R. Kenkmaa autobiograafiast 1968. Tallinn tules. Dokumente ja materjale Tallinna pommitamisest 9./10. märtsil 1944. Koostanud Jüri Kivimäe ja Lea Kõiv. Tallinna Linnaarhiivi toimetised nr 2. Tallinn, 1997, lk 125. Hävinud käsikirja puhul oli tegemist kaastööga 1932. aastast ettevalmistatud koguteose "Tallinn" jaoks, kus R. Kenkmaal olid kirjutada aastad 1710–1877 (1889), muldkindlustuste ja eeslinnade tekkimisest kuni 1917. (Koguteose kohta vt allpool viide nr 48). Sõjajärgses Tallinna ajaloo üldkäsitluses on Kenkmaalt vaid üks peatükk: Poliitiline ajalugu, haldus ja kohus. Tallinna ajalugu 1860. aastateni. Koostanud Raimo Pullat. Tallinn, 1976, lk 70–89.

¹⁰ R. Kenkmaa, H. Peets, Tallinn. Ajalooline ja kunstiajalooline juht. Tallinn, 1934.

¹¹ J. Kivimäe, Diasporaa ja kojutulek; Tallinn tules; Wilhelm Lenz, Die Verlagerung des Revaler Stadtarchivs im Rahmen des "Archivschutzes" während des Zweiten Weltkrieges. Reval. Handel und Wandel vom 13. bis zum 20. Jahrhundert. Hrsg. von Norbert Angermann und Wilhelm Lenz. Schriften der Baltischen Historischen Kommission. Band 8, S. 397–443.

¹² Hans Kruus, Grundriss der Geschichte des Estnischen Volkes. Tartu, 1932, S. 6.

¹³ H. Kruus, A. R. Cederberg 50-aastane. Eesti Kirjandus 1935, nr 6, lk 251–255, siin: lk 251–252.

¹⁴ P. Treiberg, Akadeemiline Ajaloo-Selts aastail 1920–1930. Ajalooline Ajakiri 1930, nr 1/2, lk 1–10, siin: lk 1.

¹⁵ H. Kruus, Ärkamisaja pärandus Eesti ajaloo uurimisele. Ajalooline Ajakiri 1930, nr 3, lk 129–138, siin: lk 136–137.

¹⁶ Arno Raphael Cederberg (1885–1948) – 1913–1919 Põhjamaade ajaloo dotsent Helsingi ülikoolis. Tartu ülikoolis õpetas 1919–1928; 1924–28

täitis ka üldajaloo professori kohuseid. 1920–28 Akadeemilise Ajaloo Seltsi esimees, 1920–24 Eesti arhiivinõukogu esimees, 1920–28 Eesti Kirjanduse Seltsi Ajaloo toimikonna esimees; 1935–1948 Helsingi ülikooli professor. Cederbergi eestvõttel asutati esimese akadeemilise ühingu Tartu ülikooli juures 1920. a Akadeemiline Ajaloo Selts ja hakati välja andma Ajaloolist Ajakirja (1922), koostama Eesti Biograafilist Leksikoni, Eesti ajaloo bibliograafiat, ajaloo oskussõnastikku jt.

¹⁷ *Der Landbesitz, der Wohlstand, die Privilegien, die uralte Vormachtstellung – das alles wurde ungenommen. Aber ärger als dies war doch, daß wir, die bisher ein Gebilde sui generis gewesen waren, zu Auslandsdeutschen, Volksdeutschen, Grenzdeutschen degradiert wurden.* (Maaomand, heaolu, privileegid, iidsetest aegadest püsinud ülemvõim – see kõik võeti meilt ära. Ent veel ärritavamebaõiglasem oli siiski see, et meid, kes me senini olime olnud *sui generis*, degradeeriti välis-sakslasteks, etnilisteks sakslasteks, piirisakslasteks.) Tsitaat Werner Bergengruenilt Gert von Pistohlkorsi järgi: G. v. Pistohlkors, Ethnos und Geschichtsschreibung der dreißiger und vierziger Jahre in Deutschland und Ostmitteleuropa. Einführende Bemerkungen. – Michael Garleff (Hg.), Zwischen Konfrontation und Kompromiss. Oldenburger Symposium: Interethnische Beziehungen in Ostmitteleuropa als historiographisches Problem der 1930er/1940er Jahre. Schriften des Bundesinstituts für ostdeutsche Kultur und Geschichte. Band 8, München, 1995, S. 11–24; siin: lk 16.

¹⁸ Vt Jürgen von Hehn, Deutschbaltische Geschichtsschreibung 1918–1939/45 in Lettland. – Georg von Rauch (Hg.), Die Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung, Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart. Köln, Wien, 1986, S. 372–398, siin: lk. 377, 388; Indrek Jürjo, Die Sammlung deutscher Historiker in Reval/Tallinn am 10. und 11. April 1933 – Ergebnis und Wirkungen. Zwischen Konfrontation und Kompromiss, S. 171–183, siin: lk. 183.

¹⁹ Heinz von zur Mühlen, Die deutschbaltische Geschichtsschreibung 1918–1939/45 in Estland. – Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung, S. 339–369, siin: lk 352–369.

²⁰ Eestimaa Kirjanduse Ühing (Estländische Literärische Gesellschaft) ja Beiträge zur Kunde Estlands (enne 1923. aastat Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands) Tallinnas, Õpetatud Eesti Selts (die Gelehrte Estnische Gesellschaft) Tartus ja Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft; Pärnu Muinasuurimise Selts (die Altertums-

forschende Gesellschaft zu Pernau) ja Sitzungsberichte der Altertumsforschenden Gesellschaft zu Pernau.

²¹ Lisaks O. Greiffenhagenile Tallinna Linnaarhiivis veel Arnold Hasselblatt Tartu ja Eduard Dieckhoff Narva linnaarhiivides, Otto Freymuth Tartu ülikooli raamatukogu Baltika osakonnas.

²² Vt I. Jürjo, Die Versammlung deutscher Historiker.

²³ Cederbergi õpilased olid näiteks Georg von Rauch, Arved Baron Taube, Helmut Speer, Roland Seeberg-Elverfeldt.

²⁴ Vt I. Jürjo, Die Versammlung deutscher Historiker.

²⁵ Baltisaksa vaatlejad on selles näinud ka eesti ajalooteaduse võtmefiguuri A. R. Cederbergi postitiivset mõju, mis aidanud vältida sattumist šovinismi libedale tee. (H. v. z. Mühlen, Deutsch-baltische Geschichtsforschung in Estland, S. 343.) Sootuks teised tingimused kujunesid Lätis, kus eriti 1930. aastail võtsid valitsevad ringkonnad baltisaksa ajalooteaduse suhtes ignoreeriva ja ühtaegu agressiivse hoiaku. Vt Jürgen von Hehn, Deutsch-baltische Geschichtsforschung in Lettland, S. 388, Inesis Feldmanis, Die lettische Historiographie. – Zwischen Konfrontation und Kompromiss, S. 133–138. Eesti ajaloolaste saavutusi hindasid kõrgelt ka baltisaksa vaatlejad; samas pälvis sarnastelt lähtepositsioonidelt alustanud läti ajalookirjutus pälvis teravat kriitikat. (Arved Baron Taube, Estnische Geschichtsforschung und Geschichtsschreibung. – Jomsburg 2 (1938), S. 45–61; Ludwig Karstens (= Jürgen von Hehn), Die Entwicklung und der Charakter der lettischen Geschichtswissenschaft. – Jomsburg 3 (1939), S. 45–72.

²⁶ Vt Arved Baron Taube, Estnische Geschichtsforschung und Geschichtsschreibung; ka Hans Kruus, Eestin historiantutkimuksen kehitys ja nykyinen tila. Historiallinen Aikakauskirja 1933, N:o 3, s. 232–243.

²⁷ R. Helme, Die estnische Historiographie. Zwischen Konfrontation und Kompromiss, S. 139–154, siin: lk 143.

²⁸ P. Johansen, Rahvuslik alaväärsustunne ja eelarvamus sotsiaalse tegurina keskaegsel Liivimaal. Looming 1989, nr 11, lk 1502–1514; siin lk 1503.

²⁹ Ajakirja Tänapäev ja Eesti Rahvuslaste Klubi väljaannet ERK tsiteeritud Jüri Kivimäe järgi: Raske lahkumine. Baltisakslaste ümberasumine eestlaste rahvuslikus vaatevinklis. Looming 1989, nr 9, lk 1242–1250; siin: lk 1244.

³⁰ P. Johansen, Rahvuslik alaväärsustunne ja eelarvamus, lk 1502–1503. Vt ka J. Kivimäe, Raske

lahkumine ja J. Kivimäe, "Aus der Heimat ins Vaterland". Die Umsiedlung der Deutschbalten aus dem Blickwinkel estnischer nationaler Gruppierungen. Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte. Neue Folge, Band IV/1995, Heft 2, S. 501–520; siin: lk 519.

³¹ A. R. Cederbergi kõne Akadeemilise Ajaloo Seltsi asutamiskoosolekul 11. märtsil 1920. Tsitaat artiklist: Sirje Kivimäe, Jüri Kivimäe, Eesti ajalooteadus Eesti Teaduste Akadeemia asutamise aegu. Teaduslugu ja nüüdisaeg. 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. V vabariikliku teaduskonverentsi (2.–3. novembril 1988) materjalid. Tallinn 1989, lk 166–172, siin: lk 168.

³² Soome Rahvusarhiiv (SRA), A. R. Cederbergi arhiiv 5, 1928/I. R. Kenkmaa kiri A. R. Cederbergile 21. juulil 1928. Võimaluse eest kasutada SRAs säilitatavaid dokumente tänan Peep Pillakut.

³³ R. Kenkmann, Märkmeid arhivaalide näituste kohta. Ajalooline Ajakiri 1929, nr 1, lk 23–51.

³⁴ August Sildnik (1886–1955) – Riigi Keskarhiivi juhataja kohusetäitja 1921–29. Küsimus seisnes A. Sildniku juhitava arhiivi töö korralduses ja prioriteetides, mis vastasid küll riigi bürokraatlikele vajadustele, kuid takistasid arhiivi väljaarendamist teaduskeskuseks. Vt näit Akadeemilise Ajaloo Seltsi juhatause protokollid 1926 (EAA, f 2492, n 1, s 7, l 96 ja kirjavahetus 1925–1929 (s 16, l 17); Arnold Soom, Mälestusi. Artikleid. Eesti Ajalooarhiiv, 1996, lk 77 jj.) Aastaid kestnud tüli lõppes Cederbergi leeri kasuks Otto Liivi määramisega arhiivi juhataja kohusetäitjaks 1929. aastal.

³⁵ TLA, f R–285, n 1, s 403, l 1–1p. A. Soom Kenkmaale 30. juulil 1929.

³⁶ SRA, A. R. Cederbergi arhiiv 5, 1930/II. R. Kenkmaa kiri A. R. Cederbergile 29. detsembril 1930.

³⁷ R. Kenkmaa kiri AASI juhatusale 18.11.1929. EAA, f 242, n 1, s 17, lk 70.

³⁸ TLA, f 82, n 1, s 1450, l 12–13. R. Kenkmaa kiri Tallinna Linna Haridusosakonna juhatajale 18. augustil 1931; R. Kenkmaa kirjast linnavalitsuse haridusosakonnale 22. jaanuaril 1934. Samas, l. 4.

³⁹ Vt viide nr 48.

⁴⁰ P. Johansen, Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Kopenhagen-Reval, 1933.

⁴¹ E. v Nottbeck, W. Neumann, Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval I–II. Reval, 1904.

⁴² Illustrierter Führer durch Reval und seine Umgebungen. Reval, 1926.

⁴³ O. Greiffenhageni Eesti arhiivindust tutvustavad artiklid: Die Organisation des Archivwesens in Estland. Archivalische Zeitschrift XXXVIII. München, 1929, S. 302–305 ja Minerva Zeitschrift Jg.

1929, S. 125–126; Das Archivwesen in Estland – Zeitschrift für osteuropäische Geschichte Jg. 1931, S. 157–161. O. Liivilt omakorda Das Archivwesen in Estland. – Arhivalische Zeitschrift XL, München 1931, S. 235–250; Berichtungen und Ergänzungen zu dem Beitrag von O. Greiffenhagen "Das Archivwesen in Estland". – Zeitschrift für osteuropäische Geschichte Jg. 1931, S. 464–466.

⁴⁴ Aleksander Margus (s 1904), töötas Tallinna Linnaarhiivis 1931–1940.

⁴⁵ 1935. aasta arhiiviseaduses need ettepanekud ei kajastu.

⁴⁶ SRA, A. R. Cederbergi arhiiv 5, 1931/I. R. Kenkmaa kiri Cederbergile 14. septembril 1931.

⁴⁷ TLA, f 82, n 1, s 1287, l 1–28. Tallinna linnavalitsuse kirjavahetus koguteose "Tallinn" väljaandmise asjus. 1932. aastal kokkulepitu kohaselt jaotati ajalooline ülevaade periooditi P. Johanseni, J. Vasara, O. Liivi, H. Kruusi ja R. Kenkmaa vahel. Ajaloolise osa toimetajaks sai H. Kruus, kelle 1937 vahetas välja P. Johansen. Viimase lahkumisel Eestist 1939. aastal pandi toimetaja kohused R. Kenkmaale. 1940. aastaks oli väljaande ajaloolise osa käsikiri koos, kuid muutunud poliitilistes tingimustes ei saanud seda avaldada.

⁴⁸ 1905. Aasta Selts loodi 1929. aastal. 1905. aastaga seotud ainese kogumise ja tutvustamise kõrval kuulus seltsi huvisfääri Eesti kõige uuem ajalugu tervikuna. 1932. aastal andis selts välja H. Kruusi toimetatud 1905. aastat kajastavate mälestuste ja dokumentide kogumiku.

⁴⁹ TLA, f R–285, n 1, s 408, l 2–4. Kirjal puudub adressaadi nimi, kuid tõenäoliselt on tegemist Hans Kruusiga (1891–1976). H. Kruus oli 1927. aastast Tartu ülikoolis ajaloo õppejõud; 1931–34 Eesti ja Põhjamaade ajaloo erakorraline ja 1934. aastast korraline professor. Pole teada, kas R. Kenkmaa 14. maiga 1932 dateeritud teksti puhul on tegemist ärakirjaga või on jäänud kiri lähetamata.

⁵⁰ TLA, f R–285, n 1, s 403, l 2–2p. Arnold Soomi kiri R. Kenkmaale 1. märtsil 1931.

⁵¹ TLA, f R–285, n 1, s 382, l 5. Julius Madissoni kiri R. Kenkmaale 4. oktoobril 1931. Julius Madisson (1898–1969) – ajaloolane, 1919–44 tegutses Tartus ajalooõpetajana. 1944–1969 Tartu Riikliku Ülikooli dotsent; 1945–51 üldajaloo kateedri juhataja.

⁵² TLA, f R–285, n 1, s 383, l 1–1p. Aleksander Marguse kiri R. Kenkmaale 14. märtsil 1931.

⁵³ TLA, f. R–285, n 1, s. 379, l. 5–5p. O. Liivi kiri 13. jaanuarist 1933.

⁵⁴ TLA, f R–285, n 1, s 379, l 8–8p. O. Liivi kiri 10. oktoobrist 1933.

⁵⁵ O. Greiffenhagen jäi selles küsimuses järeleandmatuks: uuema osakonna tööks olevat eelkõige aktide vastuvõtmine, korraldamine ja registreerimine; liiatigi pakkuvat see osakond oma iseloomu tõttu vähem materjali kui vanem osakond. Samuti leidis ta, et R. Kenkmaale on piisavalt vastu tulnud ja võimaldatud töö kõrvalt ülikool lõpetada ja "eritööd teaduslikel alal jätkata". TLA, f 82, n 1, s 1450, l. 6. O. Greiffenhageni kiri Linnavalitsuse Haridusosakonnale 20. jaanuaril 1934.

⁵⁶ I. Jürjo, Die Versammlung deutscher Historiker, S. 178–179. 1923–32 käisid ajaloouliõpilased stipendiaatidena kihelkondades üles kirjutamas suulist rahvatraditsiooni. Selle põhjal koostatud kirjalikke kokkuvõtteid kasutati hiljem Eesti maakondade koguteostes.

⁵⁷ EAA, f 2100, n 2, s 69, l. 93. Evald Blumfeldti isiklikus toimikus leiduv ärakiri Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna dekaani Julius Marki kirjast ülikooli nõukogule 2. novembrist 1939. Vt ka Jüri und Sirje Kivimäe, Estnische Geschichtsforschung an der Universität Tartu 1920–1940. Ziele und Ergebnisse. – Die Universitäten Dorpat/Tartu, Riga und Wilna/Vilnius 1579–1979, hrsg. v. G. von Pistohlkors, T.Ü. Raun, P. Kaegbein. Köln, Wien 1987 (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 9, hrsg. v. der Baltischen Historischen Kommission), S. 277–291; siin: lk 288. Teine taotleja – Tartu ülikooli magistrikraadiga eesti ajaloolane E. Blumfeldt soostunudki kandideerima alles mõjukate soosijate (H. Moora, P. Tarvel) survele. – Vestlusest Voldemar Milleriga 17. aprillil 1989.

⁵⁸ TLA, f 82, n 1, s 1450, l 2. Tallinna Linnavalitsuse Haridusosakonnalt Linnavalitsusele 12. jaanuaril 1933.

⁵⁹ Revaler Zeitung Nr 7, 10. Januar 1934. Silmas on peetud Greiffenhageni kirjutatud selgitust, kuid see jäi lehe toimetaja soovitusel ilmutamata. (TLA, f 82, n1, s 1450, l 7 p–8. R. Kenkmaa kirjast haridusosakonnale 22. jaanuaril 1934.)

⁶⁰ Hommikleht nr 11, 15. jaanuar 1934.

⁶¹ O. Greiffenhagen, Linna arhiivi sisemised asjad. Hommikleht nr 13, 17. jaanuar 1934.

⁶² R. Kenkman, Linnaarhiivis ei osata eesti keelt. Üks arhiivi väljaannete toimetajaist Balti vendluse liige. Hommikleht nr 14, 18. jaanuar 1934.

⁶³ TLA, f 82, n 1, s 14 50, l 6. O. Greiffenhageni kiri haridusosakonnale 20. jaanuaril 1934.

⁶⁴ O. Liiv, N. Treumuth, Allikpublikatsioonidest Eesti iseseisvuseaegses ajalookirjanduses. Ajalooline Ajakiri 1930, nr 1/2, lk 76–90; siin: lk 77–78, 80, 85, 86, 90; H. Kruus, Eestin historiantutkimuksen kehitys ja nykyinen tila, s. 239; O. Liiv, Ülevaade

Tallinna Linnaarhiivi tegevusest, eriti viimase kümne aasta jooksul. Ajalooline Ajakiri 1928, nr 1, lk 25–40; siin lk 36–37, 40.

⁶⁵ TLA, f 82, n 1, s 1450, l 29p R. Kenkmaa kirjust Tallinna Linnavalitsuse Haridusosakonnale 22. jaanuaril 1934. Natsionaalsotsialismi ideoloogiast mõjutatud organisatsioon Balti Vendlus (Baltische Bruderschaft) loodi 1929 Saksamaal; ühendas seal-seid ning Eesti ja Läti baltisakslasi. (vt Claus Grimm. Die Baltischer Bruderschaft. Hannover-Döhren, 1977) Georg Waldemar von Adelheim (1884–1952), jurist ja genealoog. 1931–34 Eestimaa Kirjanduse Ühingu genealoogia sektsiooni esimees, 1935 auesimees; 1937–39 õigusteaduse sektsiooni esimees. 1936 viibis Balti Vendlusse kuulumise eest kaks kuud vangis.

⁶⁶ TLA, f 82, n 1, s 1450, l 29p.

⁶⁷ TLA, f 82, n 1, s 1450, l 16. Tallinna Linnavalitsuse ringkiri Linnavalitsuse osakondadele ja asutustele 29. jaanuaril 1934.

⁶⁸ TLA, f 82, n 1, s 1450, l 6. O. Greiffenhageni kiri Tallinna Linnavalitsuse Haridusosakonnale 20. jaanuaril 1934.

⁶⁹ TLA, f R–285, n 1, s 4.8, l. 9. Pealkirjastamata dokument R. Kenkmaa isiklikust arhiivist 29. jaanuarist 1934. Kirjal leidub veel märke II eks.

⁷⁰ Alles 9. mail 1934 omandas P. Johansen Eesti kodakondsuse.

⁷¹ TLA, f 82, n 1, s 1450, l 29–30. Konkreetset nimetati lähiaastate töödena Tallinna magistraadi arhiivi 1797–1889 (teostajaks R. Kenkman) ja Tallinna gildide arhiivide 1363–1920 katalooge (A. Margus). Allikapublikatsioonidena võeti kavva vanim Tallinna kantselei- ja märkmeteraamat 1333–73. (P. Johansen). Kalamaja raamat 1634–74 ühes täiendustega (R. Kenkman) ja Tallinna turberaamat 1515–1626 (P. Johansen). Uue algatusena pandi ette eriuurimuste avaldamine arhiivi väljaannetena. Uurimuste sarjas planeeriti "Allikmaterjale "mittesakslaste" kohta Tallinnas keskajal" (P. Johansen) ja "Tallinn Vene valitsuse algaastakümneil" (R. Kenkman).

⁷² TLA, f 82, n 1, s 1450, l 28. Haridusosakonna kiri Linnavalitsusele 12. oktoobril 1934.

⁷³ R. Kenkmaa ja P. Johanseni suhted näisid pärast 1934. aasta jaanuarikuud püsima jäänud kindlale alusele: veel aastaid hiljem on R. Kenkmaa kauaegset kolleegi meenutanud kunagistest lahkkelidest hoolimata vaid heade tunnetega: inimesena olnud P. Johansen väga vastutulelik ja sõbralik. *Ja kuigi vahel juhtus isiklikke konflikte, siis ei pidanud ta neid meeles ega kandnud nende pärast hiljem asjaosaliste vastu viha. Isiklikke vihavaen-*

lasi tal ei näinud olevat. 1934. aastal arhiivist lahkunud O. Greiffenhageniga aga leppimist ei tulnudki: *Ta omapärane iseloom ja muud kõrvalharastused, eriti suur huvi muusika vastu ei jätnud talle arhiivitööks kuigi palju mahti. Rahvusest oli šovinistlikkude kalduvustega balti sakslane, kes suhtus eestlastesse ja nende kultuuripüüetesse õige üleolevalt ja alavääristavalt.* R. Kenkmaa. Dr. phil Paul Johanseni surma puhul. Kirja pandud esitamiseks 4. mail 1965 Tallinna Linnamuuseumi kodu-uurimisringi koosolekul. TLA, f R–288, n 1, s 435, l 30.

⁷⁴ Konjunktuurseid täiendusi lisas P. Johansen vaid iseenda töödele; näib, et ülejäänute tähtsus ei vajanud lisakinnitusi põhjusel, et autoriteks olid eestlased.

⁷⁵ Näit. Eestikeelsed palved Kullamaalt. Estnische Gebete aus Goldenbeck. Toimetanud P. Johansen. Tallinna Linnaarhiivi väljaanded Nr 1, Tallinn, 1923; P. Johansen, Eestikeelsed märkmed kahes dominiiklaste kloostri raamatus. Eesti Keel, 1929, nr 5–6, lk 89–97; P. Johansen, Teateid vanimast eesti katekismusest. Eesti keel, 1927, nr. 5/6; P. Johansen, Tallinna keskaja õllekandjate ajaloost. Ajalooline Ajakiri 1926, nr 3, lk 91–100; A. Plaesterer, Das Alt-Revaler Gewerbe der Pistemaker. Beiträge zur Kunde Estlands, Bd. XIII, Heft 1/2. Reval, 1927, S. 1–47;

⁷⁶ Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Dorpat, 1925; Beiträge zur älteren estnischen Agrargeschichte. – Beiträge zur Kunde Estlands. Bd. XIII. Reval, 1927/28, S. 144–157; Bd. XIV. Reval, 1928/29, S. 16–38; Analecta estonica. Ajalooline Ajakiri, 1930, nr 3, lk 145–154; nr 4, lk 207–215; Die Estlandliste des *Liber Census Daniae*.

⁷⁷ TLA, f 82, n 1, s 1450, l 4. Linnapea allkirjaga ettepanek O. Greiffenhagenile 29. jaanuaril 1934.

⁷⁸ Aastail 1914–1918 töötas arhiivis küll ka eestlasest ajalooõpetaja Johannes Tiedemann.

TLA, f R–285, n 1, s 408, l 8. J. Tiedemanni kirjust R. Kenkmaale 21. jaanuaril 1933.

⁷⁹ TLA, f 1264, n 1, s 57, l 9. Unenäo kirjutas üles Rudolf Bleyer ja see leidub tema isikuarhiivis pealkirja all *Rudolf Kenkmaa omapärane ja tähen-dusrikas unenägu 26. vastu 27. märtsi ööd 1965. aastal prof. dr. P. Johanseni kohta.*